

אמנות הסיפור היהודית-פרסית בימי הביניים
עיון בסיפור ר' עקיבא ורחל בשני כתבי יד: מן המאה ה-14 ומן המאה
ה-16

דרור אֵינָר

א. מבוא

במחצית המאה ה-14 ישב מחבר יהודי אלמוני בעיר המאדאן (Hamadan) שבצפון מערב איראן והעתיק קובץ סיפורים שהסתמכו על התלמוד והמדרש. מכתב היד הזה, שהגיע לבית הספרים הלאומי בירושלים, נשתמרו כמאה דפים, וסימונו: כ"י ירושלים 1970⁸⁰. הסיפורים בקובץ זה שווים בנוסחם ובסידורם לאלה שבכתב יד מנצ'סטר גסטר 82 (איראן, המאה ה-16), ששימש בסיס לספר המעשיות (*The Exempla of the Rabbis*) שפרסם משה גסטר (M. Gaster) כבר בסוף המאה ה-19¹. אחד הסיפורים בקובץ – סיפור קמח (148), עוסק בסיפור המפורסם על רבי עקיבא ורחל, בתו של בן כלבא שבוע. עיון בגרסת הסיפור כפי שהיא בכתב יד המאדאן מלמד על קומפוזיציה ספרותית מורכבת ועל יכולת עריכה משוכללת גם במושגים מודרניים. המאמר יעסוק בבחינת גרסה זו המופיעה בשני כתבי היד הפרסיים-יהודיים לאור מקורותיהם הראשוניים בתלמוד ובמדרש ובהשוואה עם כתבי יד מקבילים מימי הביניים. כמו-כן תיערך השוואה בין שני כתבי היד הזהים, ויוצע הבדל עקרוני ביניהם בעל חשיבות היסטורית.

ב. הסיפור בתלמוד הבבלי

לתמה העוסקת בראשיתו של ר' עקיבא יש עשרות רבות של גרסאות המתפרשות על פני כ-1500 שנה. לראשונה הופיע הסיפור בגרסה כתובה במאה השישית, בתלמוד הבבלי במסכת כתובות (סב ע"ב–סג ע"א). כאן הונח היסוד למרב גרסאות התמה:

רבי עקיבא רעיא דבן כלבא שבוע הוה. רבי עקיבא רועה של בן כלבא שבוע היה. חזיתיה ברתיא דהוה צניע ומעלי. אמרה ראתהו בתו שהיה צנוע ומעולה. אמרה ליה: אי מקדשנא לך – אזלת לבי רב? לו: אם אתקדש לך – תלך לבית הרב אמר לה: אין. איקדשא ליה בצניעה (ללמוד תורה)? אמר לה: כן. התקדשה לו ושדרתיה. שמע אבוה, אפקה מביתה, בצנעה ושלחתו. שמע אביה, הוציאה אדרה הנאה מנכסיה. אזיל יתב תרי סרי מביתו, הדירה הנאה מנכסיו. הלך ישב

¹ על הקשר בין שני כתבי היד הפרסיים ראו בסוף המאמר. על גלגולי הגרסאות הרבות ראו דרור אֵינָר, "רבי עקיבא ורחל", אנציקלופדיה של הסיפור היהודי (עורכים: יואב אלשטיין, אבידב ליפסקר ורלה קושלבסקי), כרך ב', אוניברסיטת בר אילן, רמת גן תשס"ט, עמ' 145-182.

שנים עשרה שנים בבית הרב. כשחזר – שנין בי רב. כי אתה – אייתי בהדיה תרי סרי אלפי תלמידי. שמעיה לההוא סבא דקאמר לה: עד כמה קא מדברת אלמנות חיים. אמרה ליה: אי לדידי ציית – יתיב תרי סרי שני אחריני. אמר: ברשות קא עבידנא. הדר אזיל ויתיב תרי סרי שני אחריני בבי רב. כי אתא אייתי בהדיה עשרין וארבעה אלפי תלמידי שמעה דביתהו, הוה קא נפקא לאפיה. אמרו לה שיבבתא: שאילי מאני לבוש ואיכסאי. אמרה להו: יודע צדיק נפש בהמתו. כי מטיא לגביה – נפלה על אפה, קא מנשקא ליה לכרעיה. הוה קא מדחפי לה שמעיה. אמר להו: שבקוה, שלי ושלכם – שלה הוא. שמע אבוה דאתא גברא רבה למתא, אמר איזיל לגביה, אפשר דמפר נדראי. אתא לגביה. אמר ליה: אדעתא דגברא רבה מי נדרת. אמר לו: אפילו פרק אחד, ואפילו הלכה אחת. אמר ליה: אנא הוא. נפל על אפיה ונשקיה על כרעיה, ויהיב ליה פלגא ממוניה.

שנים עשרה שנים בבית הרב. כשחזר – הביא עמו שנים עשר אלף תלמידים. שמע זקן אחד שאומר לה (לאשתו): עד כמה את נוהגת כאלמנות חיים? אמרה לו: אם היה מקשיב לי, היה יושב שנים עשרה שנים אחרות. אמר (ר"ע): ברשות אני עושה. חזר והלך וישב שנים עשרה שנים אחרות בבית הרב. כאשר בא, הביא עמו עשרים וארבעה אלף תלמידים. שמעה אשתו, יצאה לקראתו. אמרו לה שכנותיה: שאלי בגדים והתכסי. אמרה להן: יודע צדיק נפש בהמתו. כשהגיעה אליו, נפלה על פניה ונישקה את רגליו. היו משמשו (או: תלמידיו) דוחפים אותה. אמר להם: עזבוה, שלי ושלכם – שלה הוא. שמע אביה שהגיע אדם חשוב לעיר. אמר: אלך אליו, אולי יפר את נדרי. בא אליו. אמר לו [ר"ע]: האם נדרת על דעת ש[יהיה] אדם חשוב? אמר לו: אפילו (אם היה יודע) פרק אחד, ואפילו הלכה אחת. אמר לו: אני הוא. נפל על פניו ונשק לרגליו, ונתן לו חצי ממונו.²

נישואיה של בתו של בן כלבא שבוע עם רועה עדרי אביה קשורים למוטיפים העוסקים בנישואים בין מעמדדים, הגם שמוטיפים אלו אינם כוללים את מרחב האפשרויות שמציעה התמה של רבי עקיבא ורחל. כך מוטיף T121.2 באינדקס המוטיפים של תומפסון: בת אצולה מתחתנת עם רועה; T91.5 – עשיר/עשירה ועני/ענייה מאוהבים; T91.5.1 – נערה עשירה מאוהבת בנער עני (ספרד, הודו, סין); T91.7 – חוסר שוויון באהבה; T91.7.1 – ברהמין מאוהב בכובסת (הודו); T91.7.2 – התאהבות במישהו מקסטה אחרת (הודו); L161.1 – נישואי נער עני עם נערה עשירה (הודו, סין, קוריאה, אינדיאני).

במסכת נדרים (נ ע"א) נוספה הסצנה המפורסמת המתארת את בני הזוג העניים לנים במתבן ואת עקיבא פולָה קש מבין שערותיה של אשתו ומבטיח לה שלכשיתעשר יעשה לה "ירושלים של זהב", תכשיט שהיה סמל סטטוס אליטיסטי בחברה התנאית. סצנה אחרת בגרסת נדרים מספרת על אליהו הנביא שהגיע אל בני הזוג במסווה של אדם עני המבקש מעט קש לאשתו הכורעת ללדת. בקשתו של העני הבהירה לבני הזוג עד כמה עוניים הוא עניין יחסי, והדבר עודד את רוחם.

בשתי הגרסאות הבבליות מסופר שעקיבא נעדר מן הבית תקופה ארוכה עקב לימוד תורה, ולבסוף חזר לעירו כרב חשוב. בשתי הגרסאות נאלצת אשתו להתמודד עם

² התרגום שלי [ד"א].

תמיהתן-לעגן של הבריות בדבר היעדרות זו ועם תלמידיו של הרב החשוב המנסים למנוע ממנה לגשת אל בעלה. דבריו של רבי עקיבא לתלמידיו "שלי ושלכם שלה הוא" נחרתו בהיסטוריה הספרותית כאחד המשפטים הרומנטיים והיו הכרה בתרומתה המכריעה להפיכתו של אהובה למנהיג רוחני. בשתי הגרסאות מסופר שבן כלבא שבוע מגיע אל הרב שיתיר את נדרו, אולם רק בגרסת כתובות נמסר הדיאלוג בין האב לחתן, ובסופו מתוודע רבי עקיבא לחתנו המעניק לו מחצית מהונו.

סיפורו של הרועה הנושא את בת אדוניו ולאחר תהפוכות רבות יורש לבסוף את כל רכושו של האחרון עשוי להיכלל בקטגוריה המשנית של הטיפוס הסיפורי "עני יורש את רכושו של אדונו האציל העשיר".³ שמא פרידמן מקשר טיפוס סיפורי זה עם הפתגם החז"לי "במתלא אמרינן: הנדי תלא מרא-זייניה קלבאי, רעיא תלא קולתיה",⁴ לאמור: המקום שבו תלה האדון את כותנתו שם תלה הרועה את מקלו.⁵

במשך כ-1500 שנים משכו אחריהם המקורות הבבליים סדרה שלמה של גרסאות, שאימצו מי את גרסת כתובות ומי את גרסת נדרים, וכמה גרסאות שילבו בין השתיים. ברור שהמקורות הבבליים הציבו במרכז התמה לא את ר' עקיבא אלא את האישה, בתו של בן כלבא שבוע. היא המבחינה במידותיו התרומיות של התנא עוד בהיותו רועה בור, היא היוזמת את הקשר והיא שדוחפת אותו ללמוד תורה. בהמשך היא גם סופגת חיי צער והשפלה ומוסיפה לדבוק ברצונה לראות את אהובה גדל בתורה, עד לשיא הסיפור שבו מאשרת הכרזתו של הבעל "שלי ושלכם שלה הוא", כי זו אכן הייתה מגמת הסיפור כולו: העמדת מסירותה של האישה לבעלה נגד כל הסיכויים וחשיבותה המכריעה לקיומה של התורה. מבחינה זו המשך הסיפור, שבו מגיע האב להתיר את נדרו ור' עקיבא מתעשר, נועד אולי לסגור את סופו הפתוח של הסיפור ולהציב בצד השכר הרוחני והמוסרי גם שכר חומרי ובמידת מה גם לפתור את מערכת היחסים של הבת עם אביה. מוקד הגרסאות הבבליים הוא אפוא אחד: האישה.

אשתו של ר' עקיבא מצטרפת כאן למסורת שלמה של דמויות נשיות תנ"כיות ובת-תנכ"יות הניצבות בצמתים היסטוריים חשובים להתפתחותו של העם היהודי, ובדרך שלהן מסייעות לכוון את בעליהן להכרעות הרוחניות, התרבותיות והפוליטיות המתבקשות. וכך בסיפורנו, שעה שבעת עריכת הסיפור עמדה בפני העורך הפרספקטיבה הראויה להעריך את חשיבותו המכריעה של ר' עקיבא לשימורה של המסורת ההלכתית והתורנית ולטיפוח שאיפותיו הלאומיות של העם, שלולא פעילותה של אשתו היו נמנעים מן העם היהודי. לא מן הנמנע שרק בבבל, לאחר כמה מאות

³ המוטיף הזה מובא במאמרו של ש' פרידמן, "הפתגם ושברו: עיון בתרבות המשל בספרות התלמודית", *JSIJ* 2 (2003), עמ' 25-82. על פי בדיקה שלי, המוטיף אינו מופיע במפתח המוטיפים של אארנה-תומפסון ואף לא במפתח הטיפוסים הסיפוריים של תומסון.

⁴ ויקרא רבא (מרגליות), ד, עמ' עה-עו; בבלי, סנהדרין קג ע"א ובמקורות מקבילים נוספים.

⁵ שמא יהודה פרידמן, "הפתגם ושברו", שם. וראה הנ"ל, S. Friedman, "A Good Story Deserves Retelling – The Unfolding of the Akiva Legend", *JSIJ* 3 (2004), pp. 74-75. הדברים מתקשרים במקצת עם הסיפור על החתול במגפיים (*Puss in Boots*), שבו החתול עוזר לאדונו העני לרשת את רכושו העשיר. ראה במפתח הטיפוסים של אארנה-תומפסון, טיפוס A. Aarne and S. Thompson, *The Types of the Folktale*, Academia, 545AB, Scientiarum Fennica, Helsinki 1981, p. 194. וראו באינדקס המוטיפים של תומפסון (שם), Poor boy said by helpful cat to be dispossessed prince– K1952.1.

שנים של ריחוק מארץ ישראל ומחיים קולקטיביים "נורמליים", התבקש סוג כזה של אינטרפרטציה שאמנם תלה את קיומו של העם בדבקותו במסורת הדתית, אולם את יישומה בפועל הטיל על כתפי ציבור הנשים היהודיות.

ג. הסיפור במדרש ארץ-ישראלי

ענף אחר לגמרי של התמה התפתח בארץ ישראל, בחיבור מאוחר מן הבבלי: אבות דרבי נתן (להלן: אדר"נ).⁶ כידוע, אדר"נ הופיע בשני נוסחים. במשך הדורות נודע בעיקר הנוסח הראשון. הנוסח השני התגלה רק בסוף המאה ה-19 על ידי זלמן שכטר. הסיפור על ראשיתו של ר' עקיבא מופיע בשני הנוסחים, וגם שתי הגרסאות דומות זו לזו, הרי הן התפתחו בנפרד בלא סימנים להשפעה הדדית.⁷ הגרסאות הללו הן עריכה מאוחרת – ככל הנראה מן המאה השביעית, לפרשנות תנאית על מסכת אבות:⁸

"והוי מתאבק בעפר רגליהם" – כיצד: בזמן שתלמיד חכם נכנס לעיר, אל תאמר איני צריך לו, אלא לך אצלו ואל תשב עמו לא על גב המטה ולא על הכסא ולא על הספסל, אלא שב לפניו על הארץ וכל דבר שיצא מפיו קבלהו עליך באימה ביראה ברתת ובזיעה (!), כדרך שקבלו אבותיך מהר סיני באימה ביראה ברתת ובזיעה. דבר אחר: "הוי מתאבק בעפר רגליהם" – זה ר' אליעזר, "ושותה בצמא את דבריהם" – זה ר' עקיבא.

מה היה תחילתו של רבי עקיבא? אמרו: בן ארבעים שנה היה ולא שנה כלום. פעם אחת היה עומד על פי הבאר. אמר: מי חקק אבן זו? אמרו לו: המים שתדיר נופלים עליה בכל יום. אמרו לו: עקיבא, אי אתה קורא: "אבנים שחקו מים" (איוב יד, יט)? מיד היה רבי עקיבא דן קל וחומר בעצמו: מה רך פסל את הקשה, דברי תורה שקשין כברזל – על אחת כמה וכמה שיחקקו את לבי שהוא בשר ודם. מיד חזר ללמוד תורה. הלך הוא ובנו וישבו אצל מלמדי תינוקות, אמר לו: רבי למדני תורה. אחז רבי עקיבא בראש הלוח ובנו בראש הלוח, כתב לו "אלף" "בית" – ולמדה, "אלף" "תיו" – ולמדה, תורת כהנים – ולמדה. היה הולך לומד והולך עד שלמד כל התורה כולה.

הלך וישב [לו] לפני רבי אליעזר ולפני רבי יהושע. אמר להם: רבותי, פתחו לי טעם משנה. כיון שאמרו לו הלכה אחת, הלך וישב לו בינו לבין עצמו. אמר: "אלף" זו – למה נכתבה? "בית" זו – למה נכתבה, דבר זה למה נאמר? חזר ושאלן והעמידן בדברים. רבי שמעון בן אלעזר אומר: אמשול לך משל, למה הדבר דומה? לסתת שהיה מסתת בהרים. פעם אחת נטל קרדומו בידו

⁶ שני נוסחי אבות דרבי נתן מובאים במהדורת ש"ז שכטר, ניו-יורק תשכ"ז, דף טו.

⁷ בראשית מחקרו קבע מנחם קיסטר שתי עובדות על שני הנוסחים של אבות דרבי נתן: (א) אין אנו מוצאים סימנים של ממש להשפעה של הוורסיות זו על זו (מבחינת תוכנו או ניסוחן) – לא בעדי הנוסח שלהן וגם לא בציטוטים של הראשונים שאליהם הצלחתי להגיע. (ב) למיטב ידיעתי ושיפוטי, כל עדי הנוסח – כולל הציטוטים שהצלחתי להגיע אליהם, משקפים אך ורק את שתי הוורסיות שלפנינו. מ' קיסטר, עיונים באבות דרבי נתן: נוסח, עריכה ופרשנות, ירושלים תשנ"ח, עמ' 12.

⁸ קיסטר, שם.

והלך וישב על ההר, והיה מכה ממנו צרורות דקות. ובאו בני אדם ואמרו לו: מה אתה עושה? אמר להם: הרי אני עוקרו ומטילו בתוך הירדן. אמרו לו: אי אתה יכול לעקור את כל ההר. היה מסתת והולך עד שהגיע אצל סלע גדול, נכנס תחתיו, סתרו ועקרו והטילו אל הירדן ואמר לו: אין זה מקומך אלא זה. כך עשה להם ר' עקיבא לר' אליעזר ולר' יהושע. אמר לו ר' טרפון: עקיבא, עליך הכתוב אומר "מבכי נהרות חֶפְשׁ, ותעלומה יוציא אור" (איוב כח, יא) – דברים המסותרים מבני אדם הוציאם רבי עקיבא לאורה.

בכל יום ויום היה מביא חבילה של עצים, חציה מוכר ומתפרנס וחציה מתקשט בה. עמדו עליו שכניו ואמרו לו: עקיבא, אבדתנו בעשן. מכור אותך לנו וטול שמן בדמיהן ושנה לאור הנר. אמר להם: הרבה סיפוקים אני מסתפק בהן, אחד – שאני שונה בהן, ואחר – שאני מתחמם כנגדן ואחד – שאני ישן בהם. עתיד רבי עקיבא לחייב את כל העניים בדין, שאם אומרים להם: מפני מה לא למדתם [תורה], והם אומרים: מפני שעניים היינו – אומרים להם: והלא רבי עקיבא עני ביותר ומדולדל היה. ואם אומרים: מפני טפינו – אומרים להם: והלא רבי עקיבא היו לו בנים ובנות. אלא אומרים להם: מפני שזכתה רחל אשתו. בן ארבעים שנה הלך ללמוד תורה, סוף שלוש עשרה שנה לימד תורה ברבים. אמרו: לא נפטר מן העולם עד שהיו לו שולחנות של כסף ושל זהב ועד שעלה למטתו בסולמות של זהב. היתה אשתו יוצאת בקרדוטין ובעיר של זהב. אמרו לו תלמידיו: רבי, ביישתנו ממה שעשית לה! אמר להם: הרבה צער נצטערה עמי בתורה.⁹

שתי הגרסאות מביאות את סיפור ראשיתו של ר' עקיבא כהדגמה לדבריו של התנא יוסי בן יעזר "הוי מתאבק בעפר רגליהם [של חכמים], והוי שותה בצמא את דבריהם" (אבות א, ד). שתיהן מדווחות שמה שדחף את התנא ללמוד תורה בגיל מאוחר היה תובנה שרכש, שעה שהתבונן באבן באר שנשחקה עקב המים שטפטפו עליה (נו"א) או בשל החבל שהתחכך בה (נו"ב), ומכאן הסיק שגם לבו יוכל להתרכך בלימוד התורה. בעקבות הדברים הלך ר' עקיבא ללמוד עם בנו אצל מלמד תינוקות. לאחר שהתקדם עבר לבית מדרשם של ר' אליעזר ור' יהושע, ולאחר זמן אף עלה עליהם בתורתו. שתי הגרסאות מציינות את עוניו של התנא, שהתפרנס ממכירת עצים ואף השתמש בהם לצרכיו האישיים בביתו למרות מחאות השכנים, ואת התעשרותו בהמשך חייו לאחר שעלה לגדולה. עניין נוסף המופיע בשתי הגרסאות הוא הבאת המקרה של ר' עקיבא לראיה שגם עניים חייבים בלימוד תורה ואינם יכולים להשתמט מכך.¹⁰ בנוסח א' מופיע לראשונה שמה של אשת ר' עקיבא, רחל.¹¹

⁹ אבות דרבי נתן נוסח א, מהדורת ש"ז שכתר, ניו-יורק תשכ"ז, דף טו.

¹⁰ "עתיד ר' עקיבא לחייב את כל העניים בדין".

¹¹ העניים הנתבעים על השתמטותם מלימוד תורה מנסים להתחמק בתירוץ שונים. התירוח האחרון המופיע בנו"א הוא "מפני שזכתה רחל אשתו". הבבלי בכתובות סג ע"א מדווח שבתו של ר' עקיבא נהגה כך גם עם בן עזאי, ועל זה מצטט התלמוד פתגם הנוגע לקשר שבין הבת לאמה: "רחילה בתר רחילה אזלא, כעובדי אמה כך עובדי ברתא" (רחלה אחר רחלה הולכת, כמעשי האם כך מעשי הבת). דניאל בויארין טוען שמכאן ניתן אולי לקבל רמז על שם האם. ראו ד' בויארין,

כבר בקריאה ראשונה של שתי גרסאות אדר"נ מצטייר סיפור שונה לגמרי מזה של הבבלי על ראשיתו של התנא הגדול. הדמות הראשית של גרסת הבבלי, האישה, נעלמה כמעט לחלוטין מן הטקסט הארץ-ישראלי עם אביה; רק בסוף הגרסאות נזכרת אשתו, וגם אז בהקשר אחר. הַזְמָה לצאת ממצב הבורות וללמוד תורה נזקפת לזכותו של ר' עקיבא בלבד, ושלבי התפתחותו האינטלקטואלית נפרשים לאורך שתי גרסאות אדר"נ: תחילה ההתבוננות באבן הבאר השחוקה והלימוד ממנה על דרכו בחיים, לאחר מכן התמדתו העיקשת ללמוד הכול מהתחלה ומקוריות מחשבתו המתפתחת (תהייה על שורשי הדברים עד ליסודות השפה עצמה) ולבסוף התעלותו על רבותיו – ר' אליעזר ור' יהושע, תלמידיו של רבן יוחנן בן זכאי. עוניים המשותף של בני הזוג בגרסה הבבלי (כתובות) מוטל בגרסה הארץ-ישראלית על כתפיו של ר' עקיבא בלבד, החי ממכירת עצים להסקה והורס את בריאותו בעשנם רק כדי להוסיף ולקרוא לאורם בלילה. אפילו עושרו בהמשך חייו לא בא מירושת חותנו, שכאמור, אינו נזכר אפילו ברמז; גרסאות אדר"נ יוצרות את הרושם שעושר זה בא לו כשכר על התמדתו והתגדלותו בתורה.

זאת ועוד, גרסאות הבבלי לא הזכירו אדם נוסף מלבד האישה, ואילו אדר"נ מציין שר' עקיבא החל ללמוד עם בנו, ובנוסף ב' מדובר על בנים נוספים. ואם עלילת הבבלי מתחילה להתגלגל עם בחירתה של האישה ברועה וקידושיה לו (נקודת ההסתבכות), הרי מן המקורות הארץ-ישראליים מובן שר' עקיבא היה נשוי עוד לפני תחילת העלילה, ומעולם לא רעה צאן, ואף אשתו לא הייתה בת עשירים. נקודות ההשקה היחידות בין המקורות הבבליים לארץ-ישראליים הן ציון בורותו בתחילת העלילה, התגדלותו בתורה בבית מדרשם של ר' אליעזר ור' יהושע וציון העובדה שלאחר שעלה לגדולה ונתעשר הייתה אשתו יוצאת "בעיר של זהב" (אדר"נ א') או "כתר של זהב" (אדר"נ ב') – רמז עמום להבטחה המפורסמת באסם בגרסת כתובות.

אל מול המקורות הבבליים של הסיפור מסמנים אפוא המקורות הארץ-ישראליים מגמה תמטית אחרת. אם בראשונים הוצבה האישה במרכז הסיפור, הרי כאן רק הגבר עומד במרכז, וקורות עלייתו תלויים אך ורק בו. עובדת היות התלמוד הבבלי נפוץ במאות השנים לאחר מכן, גרמה לכך שגרסתו הייתה דומיננטית בקהילות היהודיות כשנדרשו לביוגרפיה של ר' עקיבא. עזרה לכך גם העובדה כי החיבור הארץ-ישראלי אדר"נ לא היה נפוץ דיו, והוא הופיע בקהילות השונות אך במשורה.¹²

שלא כגרסאות הבבליות, במשך כ-1300 שנה לא נחשבו הגרסאות הארץ-ישראליות עצמאיות דיין כדי להחזיק לבדן את קורותיו של התנא הגדול. לטענת חוקרי התלמוד, במשך השנים הוזנחו ונשכחו מסורות ארץ-ישראליות, ואת מקומן תפסו

הבשר שברוח: שיח המיניות בתלמוד (תרגום: ע' אופיר), עם עובד, תל אביב תשנ"ט, עמ' 154-155. באבחנה זו קדם לבויארין יצחק הלוי גאסטפריינד (Gastfreund), שרמז כבר בשנות ה-70 של המאה ה-19 לאפשרות קריאה כזאת בבבלי. ראה י"ה גאסטפריינד, תולדות רבי עקיבא התנא האלהי, לבוב תרל"א, ב' ע"ב (בהערה). וראה דיונו של שמא פרידמן בנושא: S. Friedman, "A Good Story Deserves Retelling – The Unfolding of the Akiva Legend", *JSIJ* 3 (2004), pp. 68-73; קיסטר, עמ' 49. בכל מקרה, עובדה היא שרק באדר"נ א' מופיע במפורש שם האישה.

¹² קיסטר, עמ' 11.

המסורות הבבליות בשל העתקת מרכזי התורה וההנהגה של העם היהודי מארץ ישראל לבבל ומשם לשאר תפוצות הגולה. יש להניח שגם תפוצתו המועטת של אדר"נ היא חלק מהזנחתו של החלק הארץ-ישראלי בתורה שבעל-פה.

ואולם במשך מאות השנים מאז הופעתן הראשונה במקומות מסוימים, בעיקר במזרח, הופיעו גרסאות שניסו לשלב את שני ענפי התורה של ר' עקיבא ורחל על גרסאותיהם השונות לגרסה אחת הומוגנית ככל האפשר. המסורת הדתית ייחסה מעמד של קדושה הן לתלמוד הבבלי הן למדרשים, ומשום כך נתפסו שני המקורות השונים בדבר ראשיתו של ר' עקיבא כשני חצאים של ביוגרפיה אחת, שבדרך כלשהי התפצלו בין בבל לארץ ישראל. על ידי שילוב בין שני ענפי הסיפור ביקשו העורכים לאחד את המסורות השונות על חיי ר' עקיבא לכלל מסורת ביוגרפית אחת.

הדיכטומיה הבולטת בין שני ענפי הסיפור לא נעלמה מעיניהם של אותם עורכים, והקשיים שעמדו בפניהם שעה שביקשו לשלב בין הענפים השונים היו רבים: כיצד משלבים בין נוכחותה המסיבית של האישה בגרסאות הבבליות ובין היעדרותה הרועמת בגרסאות הארץ-ישראליות? כיצד משלבים בין היות ר' עקיבא רועה רווק בבבלי ובין היותו בעל משפחה באדר"נ? היכן ממקמים בסיפור המשולב את בן כלבא שבוע, המעביד והחותן העשיר מן הבבלי, שלא הופיע כלל בגרסה הארץ-ישראלית? כיצד מיישבים בין הסיבות השונות להליכתו של ר' עקיבא ללמוד תורה: בבבלי – תנאי לנישואין שהעמידה בת העשירים לרועה הפשוט, ובאדר"נ – מסקנה שהגיע אליה עקיבא בעצמו בעמדו על שפת הבאר?

קשיים אלו ואחרים גרמו שהגרסאות המאוחדות שהציעו עורכים מימי הביניים (ואף מן העת החדשה) עלו לא פעם על שרטון – אם בתפרים הגסים מדיי בין הגרסאות אם בסתירות הנרטיביות הבולטות שלא הצליחו להעלים מעיני הקורא. בצד התובנות ההיסטוריות והתרבותיות החשובות יכול העיון בגרסאות אלו לספק גם הצצה אל המאמצים הפואטיים של בעלי הגרסאות השונות – יהודים בני ימי הביניים שלא הסתפקו בהצגת הסיפורים לפני הקורא אלא שאפו לאחות את הענפים השונים של התורה לגרסה אחת, ולא אחת אף השתמשו בכלי עריכה וסגנון מפתיעים ומקוריים. אכן, המאמץ לעשות סדר בקורות חייו של ר' עקיבא – עניין משותף למחברים לא מעטים בקהילות שונות ובזמנים שונים, מעיד יותר מכול על דמותו של התנא הגדול שחרגה הרבה מעבר לזמנה ומקומה והציתה את דמיונם והשראתם של אותם מחברים ובני קהילתם.

ד. גרסת המאדאן – כתב יד ירושלים 1970⁸⁰

אחת הגרסאות מימי הביניים ששילבה בין שני ענפי התורה נכתבה בצפון-מערב איראן, בעיר המאדאן (Hamadan), במחצית המאה ה-14. בעיר זו שכנה קהילה יהודית מן העתיקות בעולם, ועל פי מסורת יהודי האזור, במקום שוכן קברם של מרדכי ואסתר. אלינו התגלגלה הגרסה בכתב יד ירושלים 1970⁸⁰ (להלן: גרסת המאדאן), גרסה זו הציגה נרטיבה משוכללת ואמנות עריכה מקורית שהשכילו לענות על בעיות לא פשוטות שעמדו בפני כל מי שרצה לאחות בין הגרסאות הסותרות של סיפור רבי עקיבא ורחל.

גרסאות משולבות אחרות מימי הביניים, אף הן מאמצע המאה ה-14, כגון זו של כתב יד ותיקן 1344¹³ ומדרש הגדול,¹⁴ שמרו על הצגה נפרדת של שני ענפי הסיפור, כל אחד בחלק אחר (הגרסה הארץ-ישראלית הובאה ראשונה, ולאחריה הגרסה הבבלית עד חתימת הסיפור). בין שני החלקים חיברה חוליית קישור אחת בלבד. אבל בעל גרסת המאדאן חילק את הסיפור הבבלי לשניים ושילב בלבו את הגרסה הארץ-ישראלית, ומשום כך נדרש לכמה חוליות קישור, דבר שהצריך יצירתיות יוצאת דופן. להלן תובא הגרסה במלואה. לנוחות הדיון ולצורך המעקב אחר הנוכחות של הגרסאות הבבליות והארץ-ישראליות בגרסה הפרסית מחולקת גרסת המאדאן לפונקציות ספרותיות המסומנות בספרות:

- (1) אמרו עליו על ר' עקיבה שהיה עני ועוסק בתורה בדוחק. אמרו: לא נפטר מן העולם עד שנתן לו הקב"ה מקצת שכרו בעולם הזה. אמרו: ששים שלחנות של זהב היו לו לר' עקיבה, שלשים היה משתמש בהן ושלשים היו גנוזים בבית גנזיו. אמרו עליו על ר' עקיבה שעשה לאשתו כל מיני תכשיטין שבעולם ועשה לה עטרה גדולה של זהב מקובעת אבנים יקרות גדולות טובות ומרגליות ועשה בה דמות חמה ולבנה כוכבים ומזלות. אמרו לו בניו: הרי אנו מתביישין מבני אדם, ממה שתכבד אמנו והן אומרים: ראו זקן זה, כמה תכשיטין הוא עושה לאשתו. אמר להן: בניי, עדיין לא עשיתי חצי הכבוד שעשתה לי, שצער גדול נצטערה עמי.
- (2) אמרו עליה על אשתו של ר' עקיבה, בתו של בן כלבא שבוע שהיה אחד משלשה עשירים גדולים שהיו בירושלים, והיה ר' עקיבה רועה צאן ובקר לבן כלבא שבוע והיה צנוע בדרכיו.
- (3) כיון שראתה בתו של בן כלבא שבוע את ר' עקיבה, אמרה לו: בוא והשבע לי שתקרא בתורה. נשבע לה. כיון שנשבע לה עמדה ונתקדשה לו שלא מדעת אביה ולא מדעת אמה. לימים בא אחד מגדולי הדור לארס אותה, אמרה: מקודשת אני. אמרה לה: למי? אמרה: לעקיבה. מה עשה אביה – עמד וגירשה ממנו.
- (4) מה עשת – הלכה וישבה אצל זקינה אחת, אמו של ר' עקיבה, והיו שכינותיה מביאות לה מלאכה בחשאי, כדי שלא תתבייש, שהיא מגדולי הדור, ומאותו השכר היתה מקיימת עצמה והשאר היתה משלחת לביתו של ר' עקיבה.
- (5) אמרו: תגר אחד היה בשכנותה, והיה מצטער על הדבר הזה ואומ': ראו שוטה זו, שהיא בת עשירים, שהלבין ראשה, והיא יושבת ומשמרת עצמה לרועה אחד שאינו מכיר אפילו ברכת המזון.

¹³ כתב היד הובא כ"הוספה ב' לנוסחה א" במהדורתו של ש"ז שכטר לאדר"נ (עמ' 162-163). אולם מנחם קיסטר כבר הוכיח שכתב היד איננו העתק של אדר"נ אלא מעין לקט מתוכו עם תוספות והשמטות, ובכלל יש בו שיבושים רבים. נכתב בכתיבה מזרחית ותוארך למאה ה-14 בידי מלאכי בית אריה. ראה קיסטר, עמ' 225-226. השוואה טקסטואלית שערכתני בין הגרסה בהופעתה אצל שכטר ובין צילום כתב היד בבית הספרים הלאומי העלתה תוספות ושינויים רבים שהמעתיק של שכטר החמיץ והשמיט.

¹⁴ מדרש הגדול, שמות ד, יג, ר' דוד בן עמרם עדני, ברלין תרע"ד (מהדורת הופמן), עמ' 35-37.

(6) אמרו עליו על ר' עקיבה שהיה בן ארבעים שנה ולא למד כלום. כיון שנשא בת בן כלבא שבוע, אמרה לו: לך למד תורה בירושלים. אמ' לה: בן מ' שנה אני, ומה תעלה בידי? פעם אחת היה עומד על פי הבאר בלוד, וראה את האבן שהיא חקוקה ונתונה על פי הבאר. אמר להם: מי חקק את האבן הזאת? אמרו לו: חבל שיורד עליה בכל יום. באותה שעה דן ר' עקיבה קל וחומר בינו לבין עצמו ואמ': ומה רך פסק את הקשה, דברי תורה שהן קשים כברזל, על אחת כמה וכמה שיחקקו את לבי שהוא בשר.

(7) אמרה לו אשתו: לך למד תורה. אמ' לה: הלא ישחקו עלי שאני בן ארבעים שנה ואיני יודע כלום. אמרה לו: בוא לעשות פלא. אמ' לה: ומה הוא? אמרה לו: הביא לי חמור שהוא ניזק בחליותיו. הביא לה. זרקה על נזקו עפר וזרקה עליו שחלים וצמח. הוציאו לשוק יום ראשון ושחקו עליו, יום שני – ושחקו עליו, יום שלישי לא שחקו עליו. אמרה לו: לך ולמד תורה. היום ישחקו, למחר לא ישחקו, יום שלישי יאמרו זה מנהגו כן.

(8) הלך וישב לו אצל מלמד תינוקות. אמר לו: ר', למדני תורה. כתב לו אלף בית, אלף תיו – ולמדה, ברכת המזון – ולמדה, תורת כהנים – ולמדה, והיה למד והולך עד שקרא מקרא. הלך וישב לו אצל רבי אליעזר ורבי יהושע. אמר להם: רבותי, פתחו לי בטעם משנה. כיון שפתחו לו הלכה אחת ודרשה, הלך וישב לו בינו לבין עצמו. אמ': אלף זה – למה נכתב? ובא ותיו – למה נכתבו? ומפני מה זה צורתו כזה וזה צורתו כזה, וגילה טעמים מלבן, וחזר ושאלם והעמידם בדברים. והיה שונה והולך עד שגילה כל טעמים שבתורה והוציא תעלומים וסתרים, ועליו נאמ' "מבכי נהרות חבש ותעלומה יוציא אור" (איוב כח יא).

(9) אמרו עליו על ר' עקיבה: בכל יום היה מביא חבילה שלקש, חציה מוכר להתפרנס בה וחציה מדליק להאיר בתוך ביתו. פעם אחת עמדו עליו שכניו, אמרו לו: עקיבה, איבדתנו בעשן, אלא מכור אותן לנו וטול שמן בדמיהן ושנה לאור הנר. אמר להן: הרבה סיפוקין אני מסתפק מהן. אני שונה בהן, אני מתחמם בהן, אני מתפרנס מהן.

(10) לאחר שתים עשרה שנה בא ר' עקיבה ועמו אלף זוגות תלמידים. כיון ששמעו כל גדולי ירושלים וזקניהם וחכמיהם ותלמידיהם שבא חכם גדול לירושלים, יצאו כולן לקראתו בשמחה יתירה.

(11) וכיון שישב בישיבה, בא בן כלבא שבוע וכפף עצמו, וישב לפניו כתלמיד לפני רבו. אמ' לו: שאלה אחת יש לי לשאול. אמ' לו ר' עקיבה: שאל! אמ' לו: יש לי בת, הכעיסה אותי מכמה שנים, וגרשתיה מביתי, ונשבעתני שלא אפרנס אותה, ואמרו לי שהיא מצטרכת ביותר, רעבה וצמאה ונתגוללו רחמי עליה. ועכשו, התר לי שבועתי שאחזירנה לביתי.

(12) אמר לו ר' עקיבה: ומה טיבה? אמ' לו בן כלבא שבוע: היה לי רועה אחד, בור עם הארץ, מטומטם, גוי לכל דבר, ואינו יודע לברך ברכת המזון. עמדה וקידשה עצמה לו. אמר לו ר' עקיבה: ואלו היה יודע משנה ומקרא, מה היית עושה בו? אמ' לו בן כלבא שבוע: אלו היה יודע ברכת המזון לבדה, הייתי נותן לו חצי ממוני. אמר לו ר' עקיבה: אני הוא עקיבה חתנך. מיד עמד ונשקו על ראשו ונשקו פיו ועיניו ונתן שבה והודייה להקב"ה.

(13) וכיון שעמד משיבתו, בא לו להכנס אל ביתו. יצאה אשתו לקראתו ונפלה על רגליו ונשקה אותו. באו תלמידיו לדחוף אותה. אמר להן: הניחוה, שהתורה הזאת שלי ושלכם מאצלה היא. וקראו עליה: "חכמות נשים בנתה ביתה חצבה עמודיה שבעה".¹⁵

ה. שילוב גרסאות מפתיע: האפילוג נהפך לפרולוג

בפרולוג בחר בעל הגרסה לפתוח באפילוג של אדר"ג, המסכם את אחריתו הטובה של ר' עקיבא לאחר ראשיתו הקשה ("לא נפטר מן העולם עד שנתן לו הקב"ה מקצת שכרו בעולם הזה"). בהמשך הפרולוג מתואר עושרו האגדי של התנא במסורת תיאורי גן העדן המדרשיים ("ששים שלחנות של זהב היו לו לר' עקיבא, של שים היה משתמש בהן ושל שים היו גנוזים בבית גנוזו"), וכמו כן נזכרת הרעפת המתנות על אשתו.¹⁶ התכשיט המפורסם "ירושלים של זהב" או "עיר של זהב" קיבל כאן טרנספורמציה מעניינת: "ועשה לה עטרה גדולה של זהב מקובעת אבנים גדולות ומרגליות, ועשה בה דמות חמה ולבנה כוכבים ומזלות". התכשיט, שעיקר עיטורו המקורי היה לוקאלי-לאומי, קיבל כאן ממד קוסמי. בלא ספק הקרין הדבר גם על האישה שהתנאתה בו ברבים והעצים עוד את מבוכת בניו של התנא המפורסם. טרונייתם של הבנים ותגובתו של האב הורחבה אף היא בגרסה זו: "אמרו לו בניו: הרי אנו מתביישין מבני אדם, ממה שתכבד אמנו והן אומרים: ראו זקן זה, כמה תכשיטין הוא עושה לאשתו. אמר להן: בני, עדיין לא עשיתי חצי הכבוד שעשתה לי, שצער גדול נצטערה עמי".

הבחירה של בעל גרסת המאדאן להפוך את האפילוג של אדר"ג לפרולוג (על שינויו שנדונו לעיל) מתבררת בהמשך הדברים, עם הצגת הסצנות ה"בבליות" מיד לאחר מכן. סיומה של גרסת אדר"ג נתפס בצדק כסופה ה"ביוגרפי" הטוב של תַּמַּת ר' עקיבא ורחל (מה שאין כן שיאה, שהוא המפגש בין בני הזוג). משום כך הובא האפילוג במקומו בגרסאות המקבילות האחרות, דהיינו בסוף החלק הארץ-ישראלי. הנה, כבר בתחילה הציג בעל גרסת המאדאן אוטונומיה קומפוזיציונית שעה שחתך את סצנת הסיום ממקורה הארץ-ישראלי לראשונה בגרסאות התמה והציגה באקספוזיציה כהטרמה (פרולפסיס) של סדרת האירועים שתבוא בהמשך הדברים.

מבנה הגרסה מורכב אפוא מארבעה מרכיבים: (א) מפונקציה ספרותית ארץ-ישראלית המשמשת פרולוג ואקספוזיציה; (ב) חטיבה בבליית; (ג) חטיבה ארץ-

¹⁵ הציטוט מורכב משני פסוקים: (1) "חֲכָמוֹת נְשִׁים בְּנִתָּה בֵּיתָה וְאַנְלָת בְּיַדְיָהּ תִּהְרָסְנָו" (משלי יד א); (2) "חֲכָמוֹת בְּנִתָּה בֵּיתָה חֲצָבָה עֲמוּדֵיהָ שְׁבָעָה" (שם ט א).

¹⁶ הכללת תיאור עושרו של ר' עקיבא עם תיאור התכשיטים שעשה לאשתו תחת הכותרת "מקצת שכרו בעולם הזה" מפנה את הקורא אל מדרשי גן העדן והגהנום, שבהם תואר השכר המצפה לצדיקים בעולם הבא: "וכל חופה וחופה יש בה שלחן של אבנים טובות ומרגליות, ושישים מלאכים עומדים לראש כל צדיק וצדיק ואומרים לו לך אכול בשמחה דבש, שעסקת בתורה [...] ויש בגן עדן שמונים רבוא מיני אילנות בכל זוויותיו [...] ובכל זווית יש בו שישים רבוא של מלאכי השרת מזמרים בקול נעים [...] ועץ החיים באמצע [...] ותחתיו תלמידי חכמים שמבארין את התורה, וכל אחד יש לו שתי חופות, אחת של כוכבים ואחת של חמה ולבנה". ילקוט שמעוני, בראשית רמז כ, ד"ה "אמר רבי יהושע בן לוי: שני שערי כדכ"ד". מובא גם אצל אהרן יעלינעק, "סדר גן עדן", בית המדרש, חדר שני, במברגר את וואהרמן, ירושלים תרצ"ה, עמ' 52-53.

ישראלית; (ד) חטיבה בבליית חותמת. עריכה כזאת מצריכה קומפוזיציה מורכבת ביותר, שכן אם בגרסאות מקבילות נדרשו המחברים לחוליית קישור אחת בין שני ענפי התמה, הרי בעל גרסת המאדאן נדרש, כאמור, לשלוש חוליות קישור. כאמור, חוליית הקישור הראשונה נמצאת כבר בסיום הפרולוג, בתשובתו של ר' עקיבא לבניו התמהים על התנהגותו הנדיבה מדי לטעמם כלפי אשתו: "עדיין לא עשיתי חצי הכבוד שעשתה לי, שצער גדול נצטערה עמי". האישה העניקה אפוא לבעלה כבוד גדול ביותר כשנצטערה עמו "צער גדול", כלומר נשאה עמו בעול ובסבל.¹⁷ דבריו של האב לבניו פותחים מקום להסביר כיצד נשאה האישה בעול עם בעלה. כעת מתחיל בעל הגרסה לפרוס בפני הקוראים את סיפורו "המלא" של התנא ואשתו. תחילה מופיעות סצנות "בבליות" החוזרות לשורשיה העשירים של בתו של בן כלבא שבוע, בחירתה ברועה על תנאי ש"יקרא בתורה" וסילוקה מבית אביה, עבודתה בבית אמו של עקיבא ותמיכתה הכספית בו,¹⁸ ולבסוף התמודדותה עם לעג הבריות בגין המרת כבוד בית אביה ברועה בור ועם הארץ.

1. השלמת פער המידע בבבלי באמצעות סצנות ארץ-ישראליות

הסצנה האחרונה בחטיבה הבבליית (5) ותחילתה של הבאה אחריה (6) משמשות חוליית קישור שנייה בין מחציתה הראשונה של הגרסה הבבליית ובין הגרסה הארץ-ישראלית. התגר השכן נהג להתקלס באישה הבודדה, בת עשירים לשעבר, ובזה מוסברת להיטותו של בן המעמד הנמוך לפגוע במי שעד שלא ירדה מגדולתה יכול היה לפגוש רק בחלום. דברי הלעג שלו כלפי האישה מעידים לא רק על חוסר אמפתיה למצבה הקשה אלא גם על חוסר הבנה מוחלט לצעד שעשתה: "ראו שוטה זו, שהיא בת עשירים, שהלבין ראשה, והיא יושבת ומשמרת עצמה לרועה אחד שאינו מכיר אפילו ברכת המזון!" – ניחא ברועה, אבל זו בחרה באחד מתחתית המדרגה החברתית, כזה שאינו מכיר אפילו ברכה אלמנטרית כמו ברכת המזון!¹⁹

¹⁷ המונח "צער" כאן בא במובן החז"לי של "סבל", "טרחה", "יגיעה" ו"כאב", כמו "מצטער פטור מן הסוכה", או "לפום צערא - אגרא" ראו M. Sokoloff, *A Dictionary of Jewish Babylonian Aramaic*, Ramat-Gan, Baltimore and London 2002, pp. 969-970

¹⁸ אמנם סצנה זו אינה בבליית "טהורה" אבל גם אינה מופיעה במקורות הארץ-ישראליים, ויש בה מעין תחליף לסצנת האסם של גרסת נדרים בבבלי: בשתייהן מתמחש העוני המרוד של האישה וירידתה מאיגרא רמה לבירא עמיקתא.

¹⁹ אי-ידיעת ברכת המזון כאינדיקציה לבורותו המוחלטת של יהודי בכלל ור' עקיבא בפרט נכנסת כמוטיף כנראה רק בשלהי ימי הביניים. בגרסת ותיקן 44 עוד מאפיין התגר את בורותו של הרועה במילים "אחד שאין פחות בעולם כמותו", ואילו בגרסת מדרש הגדול וגרסת המאדאן כבר מוסברת פחיתותו באי-ידיעת ברכת המזון. יש כאן אולי פיתוח של דברי בן כלבא שבוע לחכם בגרסת כתובות, שאילו ידע חתנו "אפילו פרק אחד ואפילו הלכה אחת", לא היה מגרש את בתו. המשמעות של אי-ידיעת ברכת המזון מחריפה לאור האמור בגרסאות מדרש הגדול וגרסת המאדאן, ששם מתאר החותן העשיר את "טיבו" של הרועה שבחרה בתו לחתן: "בור, עם הארץ, מטומטם, גוי לכל דבריו, אינו יודע לברך ברכת המזון". בהנחה שמדובר בהדרגה של תוארי הגנאי, הרי התואר המגונה ביותר שבוחר בן כלבא שבוע כדי להמחיש את סכלותה של בתו הוא אי-ידיעת ברכת המזון! מעניין לבדוק מה היה מקומה של ברכת המזון וידיעתה או אי-ידיעתה בקוד החברתי-דתי של יהודי ימי הביניים בכלל ושל יהודי תימן ופרס בפרט. וראו בבלי, ברכות כ

פער המידע שהצטבר עד כה אצל הקורא נוגע להיעלמותו של ר' עקיבא ולבורותו המדהימה. הקורא תאב לקבל עוד פרטים על הנושאים המסקרנים האלה. כאן מגיע החלק הארץ-ישראלי שיש בו כדי לפתור את התעלומה: מתברר שכאשר נשא הרועה את בת העשירים, כבר היה בן 40, ואף ששלחה אותו ללמוד תורה לא האמין ביכולתו למלא את הבטחתו עקב גילו המתקדם: "בן ארבעים שנה אני, ומה תעלה בידי?" ואכן, המשך הסיפור מציג את הסצנות הארץ-ישראליות הידועות מאדר"ג בתוספת סצנה מקורית מימי הביניים.

ראשית, הופיעה הסצנה שבה למד עקיבא משחיקתה של אבן הבאר על ידי המים או החבל שגם לבו יוכל להתרכך ולהיפתח ללימוד התורה (6). כעת נוספה סצנה חדשה מימי הביניים,²⁰ ועל פיה חשש עקיבא ללכת וללמוד בגילו המבוגר מפחד לעג הבריות. כדי להתמודד עם פחדיו ביקשה ממנו אשתו להביא לה "חמור שהוא ניזוק בחוליותיו".²¹ לאחר שהביא לה, "זרקה על נזקו עפר וזרקה עליו שחליים".²² עם החמור המגוחך הסתובב עקיבא בשוק, ובכל פעם שחזר על מעשהו הלך ושכך לעגה של החברה. השיעור שקיבל עקיבא מאשתו בדבר טבעו החולף של הזלזול הציבורי הביא אותו בסופו של דבר אל מלמד התינוקות, ושם החל ללמוד לקרוא. קשה להתעלם מן המשמעות הסימבולית שיש למעשה: הבהמה שזקנה ולא צלחה עוד לעבודה נהפכה למקור פריחה והתחדשות.

סצנת החמור והשחליים החזירה במידת מה את דמותה של האישה אל לבה של הנרטיבה הארץ-ישראלית, שעד כה נמנעה מלשתף את האישה שותפות פעילה בהתגלגלות העלילה. הנה, כמו בבבלי, גם כאן היא מחזקת את רוחו של בעלה להתמיד בלימודו ולמחול על כבודו. על פי גרסה זו, מראה אבן הבאר השחוקה עזר לסדוק במשהו את החומה המנטלית שגבהה עד אז בין עקיבא ובין אפשרות הלימוד, אולם בזה בלבד לא היה די להושיבו על ספסלי בית המדרש כאחד התינוקות. הבושה הייתה

ע"ב: "באמת אמרו – בן מברך לאביו, ועבד מברך לרבו, ואישה מברכת לבעלה (ברכת המזון); אבל אמרו חכמים: תבוא מארה לאדם שאשתו ובניו מברכין לו". הסיבה המובאת במפרשים ע"פ רוב היא שתבוא עליו מארה משום שלא למד (אני מודה לגב' שרה המר על הפנייתה למקור זה). מכל מקום הטופס "תבוא מארה" אינו מיוחד לברכת המזון אלא מתייחס למצוות נוספות שנושם (או קטנים או עבדים) עושים עבור אנשים החייבים בהן מן הדין, כמו למשל קריאת הלל (משנה סוכה, ג י) ועוד.

²⁰ הופעתה של המוטיפמה הזאת גם בגרסת מדרש הגדול מלמדת אולי על מקור משותף שבו הופיעה מוטיפמת החמור לראשונה, וממנה לקחו בעלי הגרסאות התימנית והפרסית.

²¹ חמור שניזוק בחוליותיו, כנראה חמור זקן, שחוליות עמוד השדרה שלו בולטות מגבו.

²² שְׁחָלִים (Lepidium Sativum Persian Garden Cress) – צמח בר ממשפחת המצליבים, גדל בדרך כלל בשדות ובצדי דרכים. אחד ממיני השחליים נזכר במשנה כירק מאכל. א' אבן-שושן, מילון עברי-עברי, ירושלים תשנ"ח. וראו משנה מעשרות ד, ה. מעניין שברפואה העממית הפרסית (ובמקומות נוספים במזרח) השתמשו בזרעי השחליים גם לחיזוק כוח הגברא. ראו, למשל, כאן (אני מודה לאיתמר דרורי על ההפניה). עניין זה מתקשר לפחות ברמז לסיפור כאן, שכן אשת ר' עקיבא מבקשת לחזק את כוח עמידתו של בעלה בלחץ החברתי, או במילים אחרות, לחזק את הגבריות שלו. יש עוד לעיין בדבר, האם שמו הלועזי של הצמח מעיד על קשר מיוחד דווקא עם המרחב הפרסי, ואם כן, אולי יש כאן הסבר נוסף לחדירתו של המוטיפף לגרסה הפרסית (וממנה לגרסת מדרש הגדול?).

גדולה מדי, והיה צורך בעידוד נוסף מצד האישה שלימדה את בעלה פרק בהלכות לחץ חברתי.

עם זאת מתברר שמעמדה הנחות של האישה בימי הביניים הביא לשינוי במגמתן של הגרסאות המאוחרות על פני זו של הבבלי. כזכור, גרסאות הבבלי עסקו בלעג הבריות לאישה על תמימותה ודבקותה ברועה, אולם זו נותרה בעקיבותה לאפשר לבעלה להשלים את לימודיו. כך העצימו את הקרבן שהקריבה האישה למען בעלה, ובזה הוסברו עוד דבריו של התנא לתלמידיו "שלי ושלכם שלה הוא". אבל בגרסאות מימי הביניים עבר הלחץ החברתי והלעג של הבריות אל דמות הגבר: הוא החושש מתגובה משפילה של הבריות לניסיונותיו לפרוץ את מחסום הבערות בגיל כה מאוחר. בשני המקורות – הגרסאות הבבליות והגרסאות מימי הביניים, תוצאת הלעג אחת: ר' עקיבא הולך ללמוד תורה. אלא שהאחרונות התיקו את מוקד הסיפור הבבלי מן האישה אל הגבר, וכמו בבבלי, גם כאן האישה היא המלמדת ודוחפת אותו, אבל כעת הוטל הניסיון כולו על כתפיו של עקיבא בלבד.

ז. עקיבא בבית המדרש

לאחר סצנת החמור והשחליים מופיעה סצנה אחרת, אף היא בעיקרה מאדר"נ: ראשיתו של ר' עקיבא אצל מלמד התינוקות והמשך מוצלח בבית המדרש (8), ולבסוף תיאור שגרת יומו בזמן היותו תלמיד ואופי פרנסתו (9).

סצנת בית הספר ובית המדרש בגרסה זו בולטת בשינוייה לעומת גרסאות מקבילות מימי הביניים. בשאר הגרסאות מסופר שאת ראשית לימודו אצל מלמד תינוקות עשה ר' עקיבא עם בנו ("מייד הלך הוא ובנו וישב לו אצל מלמד תינוקות. אמרו לו: ר' למדינו תורה"; בגרסת מדרש הגדול). הגרסאות אף מתארות כיצד למדו האב ובנו יחד ("היה הוא ואחזו בראש הלוח ובנו אחזו בראש הלוח"). אם בגרסת אדר"נ א' היה פרט זה מובן כחלק מן הנרטיב הארץ-ישראלי הנבדל מן הבבלי, לא כן בגרסאות האחרות ששאפו למזג את גרסת הבבלי עם גרסת אדר"נ, שכן אזכור בנו של ר' עקיבא בשלב כה מוקדם של הסיפור יצר קשיים ברצף הסיפורי ובהנמקה הפנימית של העלילה: אם יש לו בן, להיכן נעלם בשאר הסצנות שתיארו את האישה בביתה ואת ר' עקיבא בביתו? זאת ועוד, הלוא בן כזה ידע את עברו ה"בעייתי" של האב ואת הקרבן ההרואי שהקריבה אמו למען אביו. מדוע אפוא תמהים בניו של התנא שנים רבות לאחר מכן על יחסו המיוחד של אביהם לאשתו?

קשיים אלה ואחרים נעלמו מגרסת המאדאן, שכן שבעל הגרסה השמיט את הבן בשלב זה מן העלילה והותיר את ר' עקיבא לבדו אצל מלמד התינוקות כשהוא הופך את כל פועלי הרבים לפועלי יחיד, למשל: "הלך וישב לו אצל מלמד תינוקות. אמר לו: ר' למדני תורה".²³ בשלב זה של חייו, לפי הגרסה הפרסית, לא היו לו ילדים. תיקון זה בפרטי העלילה מסביר גם את השמטתו של החלק הארץ-ישראלי, שבו הועמדו העניים לדין בשל התבטלותם מלימוד תורה. בגרסת אדר"נ מתרצים העניים בין השאר את ריחוקם מן הלימוד בטענה שהיו מטופלים בילדים. על זה משיבים להם דיני בית דין

²³ ברכת המזון נכנסה כאן (וגם בגרסת מדרש הגדול) כחלק מתכנית הלימודים הסטנדרטית של תינוקות של בית רבן: "כתב לו אלף בית, אלף תיו – ולמדה, ברכת המזון – ולמדה, תורת כהנים – ולמדה; היה למד והולך עד שקרא מקרא".

של מעלה: "והלא רבי עקיבא היו לו בנים ובנות!" בגרסת המאדאן מסתמנת מגמה של העלמת אזכורי משפחתו של ר' עקיבא לפני עלייתו לגדולה. כהוכחה לעקיבותה של מגמת עריכה זו ניתן להתרשם משינוי כל פועלי הרבים במדרש הגדול ("אמרו לו [הוא ובנו]: ר', למדנו תורה") לפועלי יחיד בגרסת המאדאן ("אמר לו: ר', למדני תורה"), כנזכר לעיל. כך תרם בעל הגרסה הפרסית ללכידות סיפורית הדוקה הרבה מזו של גרסאות ימי הביניים המקבילות, לאחר שפתר את הקשיים הנרטיביים שהיו בגרסאות המשולבות האחרות.

*

עדות נוספת לפואטיקת העריכה של בעל הגרסה הפרסית נמצאת בהשמטה של משל הסתת וההר שהופיע לראשונה באדר"ג. כזכור, גרסאות אדר"ג דיווחו על התקדמותו המטאורית של ר' עקיבא בבית מדרשם של ר' אליעזר ור' יהושע, עד שעלה על רבותיו בתורתו. שתי הגרסאות הביאו כאילוטרציה משל על סתת שביקש לעקור הר שלם בקרדומו. על ידי שהתעקש הסתת להתמיד במעשהו זה למרות חוסר אמונם של הבריות הצליח לבסוף לחשוף סלע גדול ולהשליכו לנהר, כמו חתירתו של ר' עקיבא תחת רבותיו ותפיסת מקומם בהיררכיה התורנית ובחשיפת סודות התורה. שיבוצו של המשל בלב הנרטיב הארץ-ישראלי הביא להשהיה בזרימה הקולחת של העלילה.

יש כאן שאריות דידקטיות של מדרשי חז"ל לא רק בדרך מיקום הסיפור בהקשר מורלי אלא גם בהוספת אלמנטים אינטלקטואליים והגותיים שאינם מתחשבים ב"אמנות הסיפור" אלא מנסים ליצור "עולם" היגודי שבו מתקיימים זה בצד זה אלמנטים סיפוריים "טהורים" בצד תוספות לימודיות. לאמתו של דבר, המשל עצמו הוא סיפור בזעיר אנפין, ובמקרים רבים שבהם הוא מובא כרקע והמחשה לאמירות הגותיות של חכמים הוא מוסיף רעננות לטקסט. אבל בסיפור חייו של ר' עקיבא אבדה הרעננות הזאת, והמשל שימש בלם בפני זרימת העלילה, כמו רצה המספר ליצור חיץ בין סיפור חייו ה"ריאלי" של התנא ובין סיפור בדיוני שגם אם אין הוא עצמאי מבחינה אמנותית בהיותו נועד במובהק לצרכים דידקטיים, הרי הוא מספק הנאה ומוסיף אלמנט "קליל" לסיפור הרציני.²⁴

המשל הארץ-ישראלי הזה הובא כלשונו גם בגרסאות ימי הביניים עד לגרסת המאדאן, שלראשונה השמיטה את המשל. היעלמותו של המשל מן הגרסה הפרסית הוריד את האפקט הדידקטי שהיה בגרסאות הקודמות ועזר למחבר להתמקד באופן קולח יותר בסיפור קורותיו של התנא.

הסצנה העוסקת בעבודתו של ר' עקיבא, מכירת קש להסקה (9), היא גם חוליית הקישור האחרונה בין החלק הארץ-ישראלי למחציתו השנייה של החלק הבבלי. לא זו בלבד שהקש פרנס את התלמיד המבוגר אלא אף שימש לו חומר בערה ומאור בזמן שעסק בתורה בביתו. כעת, משנסתיים החלק המתאר את תקופת לימודו והסמכתו של ר' עקיבא, חוזרת גרסת המאדאן אל הגרסה הבבלית, אל האישה ואנשי עירה. הסצנה הבאה מחברת בין סיפור בית המדרש לסיפור השיבה המנצחת הביתה באמצעות מילת

²⁴ על המשל בסיפור חז"ל ראה בספרו של עלי יסיף, סיפור העם העברי – תולדותיו, סוגו ומשמעותו, ירושלים ובאר שבע תשנ"ד, עמ' 212-231. וראה שם הפניות ביבליוגרפיות רבות בנושא.

הקישור "לאחר": "לאחר שנים עשרה שנה בא ר' עקיבא ועמו אלף זוגות תלמידים". בחלק האחרון של הגרסה מתקיימת הפגישה של התנא עם אנשי עירו (10) ועם חותנו (11), המשא ומתן ההלכתי עם חותנו והתוודעותו לו תוך התרת הנדר (12), ולבסוף השיא בסצנה החותמת: פגישתו של התנא עם אשתו והכרזתו על זכותה של אשתו בכל התורה שקנה ולימד לאחרים (13).

ה. חתימת הגרסה

האפילוג של הגרסה, שבו יוצאת האישה לקראת בעלה המכריז לעיני תלמידיו כי "הניחוח, שהתורה הזאת שלי ושלכם מאצלה היא", הוסטה ממקומה הראשוני בגרסאות המקור הבבליות אל סוף הגרסה הנוכחית (וכך בגרסת מדרש הגדול). גם כאן יש רגליים לסברה ששיקולים פואטיים עמדו ביסוד השינוי. מסתבר שהמחברים בימי הביניים ראו את מה שטענו חוקרים אחדים מאות שנים לאחר מכן על הטקסט הבבלי, שסצנת המשא ומתן בין העשיר לחכם היא תוספת מאוחרת לסיפור על ר' עקיבא ורחל, שכן שיאה המקורי של העלילה הוא רגע האיחוד המחודש בין הבעל לאישה והודאתו של הבעל בתפקידה המכריע של אשתו בהישגיו ובמעמדו. מיקומה החדש של סצנת המפגש בחתימת הסיפור עושה צדק עם העלילה ומכין בהדרגה את הקוראים לתכליתה הדרמטי: לאחר התוודעותו של ר' עקיבא לחותנו והתרת נדר הגירוש (12) בא תורה של הגיבורה המרכזית להתוודע אל בעלה ולקבל את ההכרה המגיעה לה בדין.

הן במדרש הגדול הן בגרסת המאדאן קיבלה הכרזתו של ר' עקיבא תוספת של פסוק: "חַכְמוֹת נָשִׁים בְּנִתָּה בֵּיתָה" (משלי יד א). פסוק זה, שנדרש כמה פעמים על נשים מקראיות שהצילו את בעליהן מחטא והקנו להם זכות בעולם הבא,²⁵ נסוב כעת על אשת רבי עקיבא שאף היא כקודמותיה הצילה את בעלה מחיים פשוטים ושפלים. אולם שלא כמדרש הגדול, שבו יוחס הציטוט לר' עקיבא עצמו הקורא על אשתו את הפסוק, הרי בגרסה הפרסית משויך הציטוט לא לתנא אלא לאחרים – התלמידים והחברה כלל: "אמר להן: הניחוח, שהתורה הזאת שלי ושלכם מאצלה היא. וקראו עליה: חכמות נשים בנתה ביתה חצבה עמודיה שבעה". יש בשינוי הזה משום סגירת מעגל עם כל מלעיזיה ומלעיגיה של האישה שכעת נאלצו להודות על כורחם בצדקתה. סגירת מעגל קיימת גם באנלוגיה הבולטת בין הפרולוג לאפילוג בגרסת המאדאן. עוד בפרולוג (1) נבוכים בניו של התנא מרינון של הבריות על פריחתה המאוחרת של אמם עקב המתנות הרבות שהרעיף עליה אביהם. ר' עקיבא, שלמד מאשתו כמה וכמה שיעורים בהלכות לחצים חברתיים, מסביר לבניו שלא זו בלבד שאין בדעתו לשנות ממנהגו או להעיר לאשתו, אלא אף לה הרבה יותר, שכן "צער גדול נצטערה" עמו. בו

²⁵ תנחומא, קרח, י: "אמר רב: און בן פלת, אשתו הצילתו" (מהיענש יחד עם קורח ועדתו). וראה תנא דבי אליהו רבה (מהדורת איש שלום), פרק י, ד"ה ודבורה: "אמרו: בעלה של דבורה עם הארץ היה. אמרה לו אשתו: בוא ועשה פתילות והולך לבית המקדש שבשילה. מה אם יהא חלקך עם אנשים כשרים ותבוא לחיי העולם הבא [...] ומי גרם לו ללפידות שיהא מבני אדם כשרים ויבוא לעולם הבא – אמרו: דבורה אשתו. עליה ועל כיוצא בה ועל הדומות לה ועל העושה כמעשהה הוא אומר: חכמות נשים בנתה ביתה וגו'" (הדברים מובאים גם בילקוט שמעוני, שופטים, רמז מב, ד"ה ודבורה).

בזמן מבקשים התלמידים באפילוג (13) לסלק את האישה, שהסתערותה על רבם ("יצאה אשתו לקראתו ונפלה על רגליו ונישקה אותן") פגעה לדעתם במעמדו, וגם כאן מסביר להם התנא שהיא ראויה לעוד, שכן לא זו בלבד ש"צער גדול נצטערה" עמו כפי שהצהיר בראשית הסיפור, אלא גם הם, תלמידיו, חייבים לה את תורתם. בעקיפין ניתן לחלץ מן הגרסה הפרסית תובנה נוספת החוזרת את הסיפור לאורכו, והיא השתלמות העמידה על העקרונות המקודשים נגד הלחץ החברתי. בזה יוצרות סצנות הפתיחה והסיום מסגרת שבה כל אחד מבני הזוג בתורו מתמודד עם לחצי הסביבה המאיימים למנוע ממנו מלממש את שאיפותיו וערכיו. כך מוצגת בתו של כלבא שבוע כמי שעומדת בניסיונות השידוך של אביה ואינה מתפתה לזרם המחזרים החשובים (3), ולאחר סילוקה מבית אביה אינה נכנעת למצבה הכלכלי אלא עובדת כדי לפרנס את עצמה ואת בעלה (4). היא אף נאלצת להתמודד עם לעגו ודבריו הקשים של התגר, וקולו מייצג במידת מה את דעת הקהל שלא אהדה את מעשיה של האישה (5). גם התנא בראשית דרכו לא נמלט מאימת הציבור, החל מניסיון החמור והשחליים (7), המשך בלימודיו עם תינוקות של בית רבן (8) וכלה בביקורת שהטיחו בו שכניו על חבילות הקש ועשנן (9). גם לאחר עלייתו לגדולה הוסיף להתמודד עם דעת הקהל ומראית העין של הבריות, אם כלפי תלמידיו שביקשו לסלק את האישה שהתנהגותה כלפי רבם הביכה אותם (13), אם כלפי בניו שביקשו ממנו לא לחשוף בציבור את יחסו המיוחד כלפי אמם, שלדעתם לא התאים לגילו ולמעמדו (1).

ט. הנרטיבה השלמה של גרסת המאדאן

בחנית הגרסה הפרסית לאור הקשיים שעמדו בפני כל בעלי גרסאות ההיתוך מראה לכידות סיפורית ברורה למדי לקודמותיה, ומלבד הקיטועים הטקסטואליים בין סצנה לסצנה ("אמרו עליו על ר' עקיבא"; "אמרו עליה על אשתו של ר' עקיבא"; "אמרו: תגר אחד היה בשכנותיה", ועוד), ניתן לדלות ממנה נרטיבה כמעט שלמה המסוגלת להתגבר על רוב הסתירות שנבעו מהניסיון לשלב בין גרסאות הבבלי לגרסאות אדר"ג. נרטיבה זו עשויה להצטייר כך:

ר' עקיבא, שהיה עני מרוד בראשית דרכו, נהפך באחרית ימיו לעשיר גדול. את עושרו בחר לבטא בין השאר בהרעפת מתנות על אשתו שנהגה להתקשט בתכשיטים יקרים ביותר. לתלונתם של בניו על היחס המביך הזה לאמם ענה האב שיותר ממה שעשה מגיע לה על הסבל שסבלה עמו בעבר ועל הכבוד שהעניקה לו (1). לאחר האקספוזיציה המסקרנת הזאת מגיע המשך הסיפור להסבר דבריו התמוהים של התנא. מסתבר שבצעירותו רעה ר' עקיבא את צאנו של בן כלבא שבוע, מעשירי ירושלים (2), ולאחר שבחרה בו בת העשיר בתנאי שילמד תורה, גורשו השניים מבית האב (3). כיוון שהאישה הייתה רק מקודשת ולא נשואה ולא יכלה להישאר בבית אביה, ישבה בעוני בבית אמו של ר' עקיבא, ומשכרה הייתה מפרנסת גם את ארוסה (4). כל הזמן הזה נאלצה להתמודד עם לעגה של החברה שתמחה לפשר בחירתה ברועה הפשוט (5). אמנם עקיבא הבטיח לאשתו "לקרוא בתורה", אבל מחסום הגיל וקשיי הלימוד עצרו בו מלממש את הבטחתו. התבוננות באבן שאר שחוקה (6) ושוטטות פומבית בלויית חמור זקן זרוע ירק על גבו (7) הבהירו לו שבהתמדה ורצון יוכל להתגבר על מכשולי הגיל, הבושה והבערות. אכן, ר' עקיבא החל ללמוד אצל מלמד תינוקות וכך התקדם עד שהגיע לבית מדרשם של גדולי הדור ושם עשה חיל בתורה

(8). בעת שהותו בישיבה התפרנס עקיבא ממכירת חבילות קש שבמקצתן השתמש להסקה ולמאור למורת רוחם של שכניו שלא אהבו את העשן הרב שיצא מביתו של התלמיד המבוגר (9). לאחר 12 שנה יצא שמעו של ר' עקיבא למרחוק, והוא שב לירושלים בכבוד גדול (10). בן כלבא שבוע, ששמע על החכם החשוב שהגיע לעיר, הלך אליו כדי להתיר את נדרו (11). לשמחתו של העשיר, התוודע אליו החכם כעקיבא, רועה צאנו וחתן בתו (12). בדרך מן הישיבה לביתו יצאה אשתו לקראתו. לתלמידיו שביקשו להרחיקה ממנו סיפר הרב שלאישה זו חבים הוא והם את תורתם. הסיפור מסתיים בהכרת התלמידים והסביבה בצדקתה של האישה (13).

גרסת המאדאן מציגה אפוא נרטיבה מגובשת מזו של קודמותיה מבחינה ספרותית ומורכבת ממנה מבחינה קומפוזיציונית, ולכידותה מתמודדת בהצלחה יחסית עם רבים מן הקשיים שעמדו בפני כל בעלי הגרסאות המשולבות ולא נפתרו כל צורכם לא בגרסאות מימי הביניים ואף לא במאוחרות מהן.

י. גרסת כתב יד מנצ'סטר-גאסטר 82

כאמור, גרסת המאדאן הופיעה בכתב יד ירושלים 1970⁸⁰ כחלק מסדרת סיפורים תלמודיים ומדרשיים. כ-200 שנה לאחר מכן הועתק באיראן כתב יד נוסף, זהה לחלוטין לכתב יד ירושלים 1970⁸⁰. כתב היד הזה – מנצ'סטר גסטר 82, נמצא בשלמותו, ובסוף המאה ה-19 פורסם בידי משה גאסטר כ**ספר המעשיות**. מרדכי מרגליות טען בהקדמתו למדרש הגדול לספר שמות להשפעה של מדרש הגדול על ספר המעשיות שפרסם גסטר. לדבריו, ספר המעשים העתיק את רוב דבריו ממדרש הגדול.²⁶

שנים לאחר מכן הציגה רלה קושלבסקי זיקה בין כתב היד שעליו הסתמך משה גאסטר בספר המעשיות לכתב יד ירושלים 1970⁸⁰, הקודם לו בכ-200 שנה ומקביל לזמנו של בעל מדרש הגדול (אמצע המאה ה-14).²⁷ הימצאותו של כתב יד זה משמשה במידה רבה את טיעונו של מרגליות בדבר העתקה ממדרש הגדול ואולי מלמדת על הימצאותו של כתב יד קדום יותר שאולי שימש מקור משותף. לאור הדיון שנערך לעיל בגרסת המאדאן ניתן לחזק את תיאוריית המקור המשותף ולהוסיף לדבריה של קושלבסקי שמאופן עריכתה השונה מאוד של התמה "רבי עקיבא ואשתו" בכתב יד ירושלים קשה להניח שהייתה כאן העתקה ממדרש הגדול.

²⁶ מרדכי מרגליות, "ספר המעשים ויחסו למדרש הגדול", מדרש הגדול לספר שמות, ירושלים תשט"ז, עמ' 11-12.

²⁷ רלה קושלבסקי, "ספר המעשיות – הערה לזמנו ולמקורותיו", קרית ספר, מוסף לכרך סח (תשנ"ה), עמ' 155-157.

מעשה תנו רבנן קמח
 אמרו עליו על ר' עקיבה שהיה עני ועוסק במורה
 בדוחק אמרו לא נגטר מן העולם עד שנתן לנו
 הקב"ה מקצת סדרו בעולם הזה אמרו ששים
 שלמות שלזה היו לנו לר' עקיבה שלשים היה
 משתמש² ושלשים היו גנוזים בבית גזיו אמרו
 עליו על ר' עקיבה שעשה לאשתו כל מיני
 תכשיטי³ שבעולם ועשה לה עטרה גדולה של
 זהב מקובעת אבנים יקרות גדולות טובות
 ומרגלות ועשה בה דמות חמה ולכנה כוכבים
 ומזלות אמרו לו בניו הרי אנו מתבייש⁴
 אדם ממה שתכבד אמינו ויהי אומרו ראו
 זה כמה תכשיטי⁵ הוא עושה לאשתו אמר
 לה בני עדיין לא עשיתי חצי הכבוד שעשתה
 לי שצער גדול נצטערה עמי אמרו עליה
 על אשתו של ר' עקיבה בת שלבי כלבא שבוע
 שהיה אחד משלשה עשירים גדולים שהיו⁶
 והיה ר' עקיבה רועה צאן ובקר לבי כלבא שבוע והיה
 צנוע בדרכיו כיון שראתה בת שלבי כלבא שבוע
 את ר' עקיבה אמרה לו הוא והשבע לי שתקרא

Ms. Heb. 8° 1970, מחלקת כתבי-יד,

הספרייה הלאומית, ירושלים.

אמנם קושלבסקי עמדה על הדמיון הגמור בין כתב יד ירושלים 1970⁸⁰ לכתב יד מנצ'סטר-גסטר 82, אולם הדמיון שעליו דיברה במאמרה נגע רק לשאלת תוכנם של כתבי היד, שאכן זהה לחלוטין. עם זאת מבט נוסף בגוף כתבי היד עשוי לספק תובנה נוספת בדבר הבדל בולט בין שני כתבי היד.

שלא ככתב יד המאדאן הכתוב בעברית ברורה ונקייה, כתב יד מנצ'סטר-גאסטר צפוף וזרוע לאורכו ולרוחבו הערות פרשניות בולטות בפרסית יהודית בעלת טיפוגרפיה שונה מעל מילים מסוימות או משפטים שלמים (לכך יש להוסיף גם את סוג הכתב השונה). למשל, מעל למילים "חגר אחד היה בשכנותיה" נכתב "יִקְ לְגַי בּוּד בְּהַמְסִיָּה דוֹכְתָרְ כְּלָבָא שְׁבוּעַ", ומעל למילים "שהלבין ראשה", נכתב "פִּד סְפִיד פְּרָדָה מוֹי סַר אֹו".

תרגום העברית לפרסית הוא חלק ממסורת עתיקה של כתיבת תרגומים ופירושים לספרות הזתית בפרסית יהודית, שנקראה בפי יהודיה "תפסיר".²⁹ במקרה לפנינו נכתב כתב היד בעברית ולא תורגם כולו, אולם התרגומים התכופים מעל לשורות רבות ומתחתן מעידים אולי בעקיפין על הידלדלותה של השפה העברית במאה ה-16 בפרס, עד שקוראיה נזקקו לתרגום כמעט סימולטני.

עיון היסטורי מעלה אכן המאה ה-16 הייתה תקופה הרת גורל בחייו הלאומיים והדתיים של העם הפרסי. תקופה זו קבעה את גורלה של איראן עד לימינו ממש. איראן, שרוב תושביה היו עד אז מאמינים סונים, נהפכה במחצית הראשונה של מאה זו למדינה שיעית לאחר מסע כיבושים אכזרי של שליטי השושלת הצפאווית.³⁰ ברוב שנות התקופה הצפאווית (1502-1736) הייתה איראן למלכודת אימים עבור יהודיה, שנרדפו ונטבחו באכזריות רק בשל יהדותם (רבים מהם אולצו להתאסלם).³¹ לא מן הנמנע שהחיים היהודיים שהופרעו עקב הנסיבות הקשות פגעו גם בהקניית העברית, ובוזה אפשר להסביר את הימצאותם של תרגומי מילים בגרסה הפרסית המאוחרת מן המאה ה-16.

ואולם דומה שניתן למצוא בנוסח העברי ה"חלק" ונעדר התרגומים בגרסה הפרסית המוקדמת מן המאה ה-14 הדים לסופה של תקופה טובה למדיי בחיי יהודי איראן, שעה

²⁹ התפסיר במובנו המצומצם הוא פירושים או פרשנות לכתבי הקודש, בעיקר לתנ"ך ולתלמודים (ולספרות המדרש והקבלה). במובנו הרחב כולל התפסיר גם פירושים או פרשנות לחיבורים חילוניים (היסטוריה, שירה וספרות עממית). סוג זה של ספרות העניק במשך דורות רבים סיפוק אינטלקטואלי למחברים ואפשר לקהילה היהודית להבין את זהותה ולהרחיב את אופקיה התרבותיים. עד לא מכבר נהג אבי לתרגם (תפסיר) מדי שבת וחג את ההפטרה ואת משניות פרקי אבות עבור הקהל בבית הכנסת, בעיקר עבור ציבור הנשים שלא שלטו היטב בקריאת המקורות היהודיים [ד"א]. על התפסיר ראה אמנון נצר, אוצר כתבי היד של יהודי פרס במכון בן צבי, ירושלים תשמ"ו, עמ' 13-14. וראה בהמשך הספר פירוט אינוונטר כתבי יד וספרים המכילים אוצר בלום של סיפורים יהודיים.

³⁰ על שם ראש השושלת שמנהיגי המהפכה התפארו בייחוסם אליו, צפי אל-דין (מת 1334), ראש המסדרים הצופים בעיר ארדביל.

³¹ אמנון נצר, "רדיפות ושמידות בתולדות יהודי איראן במאה ה'ז", פעמים – פרקי עיון במורשת ישראל במזרח, 6 (תשמ"א), עמ' 33-56; ולטר יוסף פישל, "היהודים באיראן במאות ט"ז-י"ח: היבטים פוליטיים, כלכליים וקהילתיים", שם, עמ' 5-31.

שבחסות מוסד ה"דימה" הצליחו להשתלב בחיי הממלכה האילחאנית, וכמה נציגים אף הגיעו קרוב מאוד לחוגי השלטון ורכשו השפעה רבה.³² כמובן, עובדה זו הקלה על היהודים לספק חינוך ראוי לילדיהם שקנו שליטה טובה בעברית. כך נשמעים הדי ההיסטוריה לא רק מתוכנם כי אם גם מגופם החומרי של הטקסטים בני התקופות השונות.

³² על מצב היהודים בתקופה האילחאנית ועל עלייתם של דמויות מפתח ביהדות האיראנית לתפקיד וזירים במאה ה-12 וה-13 ראה Walter J. Fischel, *Jews in the Economic and Political Life of Mediaeval Islam*, New-York 1969, pp. 90-125.